

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ЯК СКЛАДОВА ОСОБИСТІСНОЇ ЗРІЛОСТІ

С. В. Баранова, м. Київ

Розглянуто сучасні теоретичні підходи до вивчення особливостей прояву відповідальності особистості. Наведено коротку психологічну характеристику відповідальності як структурного компонента особистісної зрілості.

Ключові слова: відповідальність, особистісна зрілість, структурний компонент, поведінка.

Рассмотрены современные научные подходы к изучению особенностей проявления ответственности личности. Приведена краткая психологическая характеристика ответственности как структурного компонента личностной зрелости.

Ключевые слова: ответственность, личностная зрелость, структурный компонент, поведение.

Modern scientific approaches to studying of peculiarities of personal responsibility display are reviewed in the article. Concise psychological description of responsibility as a structural component of personal maturity is provided in the article.

Key words: responsibility, personal maturity, structural component, behaviour.

Проблема. У сучасній психологічній науці існує велика кількість підходів до визначення поняття особистісної зрілості та висвітлення її соціально-психологічної характеристики. У цілому вони не заперечують, а скоріше доповнюють один одного. Серед дослідників цього психологічного феномена не тільки класики психологічної науки, а й сучасні вітчизняні і зарубіжні автори [1–10]. Окремих аспектів особистісної зрілості у своїх студіях торкалися: Е. Еріксон, А. Маслоу, С. Московічі, Г. Оллпорт, К. Роджерс, Ф. Перлз, Е. Фромм, Б. Г. Ананьев, Л. І. Анциферова, О. О. Бодальов, М. Й. Боришевський, Ю. З. Гільбух, А. О. Деркач, Г. С. Костюк, Ю. М. Кулюткін, Д. О. Леонтьев, В. О. Моляко, С. Д. Максименко, Л. Е. Орбан-Лембрик, В. А. Романець, М. В. Савчин, О. Б. Старовойтенко, О. В. Темрук, Т. М. Титаренко, О. С. Штепа, В. М. Ямницький та ін. Найчастіше проблему зрілості розглядають на рівні індивіда, особистості, суб'єкта діяльності й індивідуальності особистості. Детермінан-

тами особистісної зрілості є психологічна і соціальна зрілість особистості. Наповнюючи складовими компонентами поняття “особистісна зрілість”, більшість дослідників перевагу віддають відповідальності особистості.

Мета статті: з’ясувати зміст поняття “відповідальність”, визначити особливості цього психологічного феномена як складової особистісної зрілості.

Тлумаченню різних аспектів відповідальності присвячено чимало наукових студій. Особливу увагу цій проблемі приділено в педагогічній літературі. Зокрема, у працях відомого педагога радянського періоду А. С. Макаренка підкреслюється особливе значення відповідальності, розглядаються особливості її формування в умовах колективної діяльності [3]. У численних психолого-педагогічних дослідженнях висвітлюються основні умови та способи формування відповідальності у дітей в різні вікові періоди. Не залишалися ніколи осторонь означеної проблеми і соціологічні науки. Відповідальність, за визначенням дослідників-соціологів, – це усвідомлення індивідом, соціальною групою, загалом народом свого обов’язку перед суспільством, людством, розгляд у світлі цього обов’язку сутності і значення своїх вчинків, діяльності, узгодження їх з обов’язками і завданнями, що постають у зв’язку з потребами суспільного розвитку [6].

Спільним в існуючому різноманітті наукових тлумачень відповідальності є розуміння її як свободи вибору, волі та засобів існування, або як дотримання категоричного імперативу, або як способу реалізації життєвої позиції чи самореалізації особистістю своєї сутності – основної характеристики особистісної зрілості. Утім, як би хто і коли не тлумачив це поняття, відповідальність слід розглядати як одну із форм активного ставлення особистості або групи до навколишньої соціальної дійсності, пов’язавши її з певними умовами й охарактеризувавши певним набором особливостей [8; 9]. Тож, мабуть, цілком виправданим буде означити відповідальність як явище, що поєднує в собі об’єктивні і суб’єктивні ознаки й через це слугує зрілісною характеристикою особистості. Отже, “які б стадії діяльності суб’єкта не описувало поняття “відповідальність” і з яких би соціальних відносин воно не виникало, майже всі вітчизняні дослідники розрізняють у ньому об’єктивну і суб’єктивну сторони” [4].

Які ж особливості притаманні відповідальності як складовій особистісної зрілості?

Перша виявляється у деякій відносності відповідальної поведінки: відповідальність особистості є проявом переважно активного ставлення до інших людей. *Друга* особливість відображається в предметності відповідальних відносин поведінки, тобто в наявності того, за

що людина несе відповідальність перед іншими. Те, за що вона відповідає перед іншими, і є, власне, соціальним аспектом відповідальності.

З огляду на сказане можемо розмежувати *об'єкт* і *суб'єкт* відповідальності: “об'єкт – це те, за що несуть відповідальність, суб'єкт – що покладене на нього чи прийняте ним для виконання, – це суспільне волевиявлення, яке виражене у формі соціальних норм і ролевих функцій” [5]. Важливо, що “суб'єктом відповідальності можуть бути окремі особистості, колектив або велика соціальна спільнота, одним словом, усі ті, чия діяльність підлягає оцінці” [4].

Діалектичний взаємозв'язок об'єкта і суб'єкта виявляється в процесі діяльності. Під об'єктом розуміють ту частину, ті компоненти дійсності, що включені, “притягнені” у сферу взаємодії з діяльним суб'єктом. У взаємодії об'єкта і суб'єкта активна, творча, вибіркова сторона взаємозв'язку належить суб'єктові, а визначальна – об'єкту.

Об'єктивна сторона відповідальності пов'язана з об'єктивно необхідними вимогами до свідомості і поведінки людини. Ці вимоги диктуються і покладаються на особистість у вигляді суспільного або професійного обов'язку, норм або права моралі, заборон чи дозволів самих законів життя, не зважаючи на які людина вихована, відповідальна, совісна просто не може. Тому, визначаючи реальні шляхи та умови формування і розвитку відповідальності суб'єкта, слід усебічно враховувати різні фактори соціального стану і становища особистості: її соціального оточення, віку, професійної підготовки, освіти і т. ін.

Здатність людини передбачати результати своєї діяльності, ставити перед собою завдання, які потрібно розв'язувати, успішно планувати і визначати доцільність своїх практичних дій – найважливіша умова раціональної впорядкованості людських стосунків відповідно до об'єктивних законів суспільного розвитку. Без цієї здатності неможливо визначити способи адекватного опанування відповідальних залежностей за допомогою механізму соціально-психологічного віддзеркалення, де фіксується не тільки розуміння об'єкта, а й чуттєве ставлення суб'єкта до цього об'єкта, тобто зріле ставлення: “...почуття, відображаючи світ у вигляді переживання, оцінюють його, відображають ставлення людини до наявних або передбачуваних обставин. Суб'єкт усвідомлює не тільки самі по собі речі, їхні властивості і відносини, а і їхню значущість для себе, суспільства, що і створює умови для актуалізації механізмів, які забезпечують розгортання дій” [5].

Активна свідомо діяльність суб'єкта узгоджується з почуттям і усвідомленням відповідальності та передбачає:

- визначення мотивів, мети, відчуття моменту (бажання діяти в ім'я досягнення мети);
- раціональний момент (свідомий підхід до діяльності, передбачення її наслідків);

- момент вибору й ухвалення рішення;
- діяльність із реалізації прийнятого рішення;
- внутрішню самооцінку вчиненого, його наслідків з погляду суспільної моралі, загальнолюдських цінностей.

Активність виходить від суб'єкта, а не від зовнішніх інстанцій. Що більш очевидний для суб'єкта зміст його буття, то більш відповідальними та моральними є його вчинки.

Із зв'язку між суб'єктом і об'єктом відповідальності впливає часова перспектива поняття:

- відповідальність за вчинену дію – *ретроспективний* аспект;
- відповідальність за те, що необхідно зробити – *перспективний* аспект (на нього звертає увагу С. Л. Рубінштейн) [7]. Відповідальність за майбутнє – це результат здатності суб'єкта усвідомлювати особисту відповідальність за виконання своїх обов'язків і передбачати наслідки своєї власної діяльності.

Об'єктом відповідальності можуть бути не тільки норми і рольові обов'язки, а й схильність особистості вбачати джерело управління своїм життям переважно у зовнішньому середовищі або в самій собі. Таку особливість у психології прийнято називати *локусом контролю*. Якщо людина у більшості випадків бере відповідальність за події, що відбуваються в її житті, на себе, пояснюючи їх особливостями свого характеру і здібностями, то це свідчить про наявність у неї *внутрішнього (інтернального)* локусу контролю. Якщо ж вона має схильність приписувати відповідальність за все, що відбувається, зовнішнім умовам, шукаючи причини в інших людях, у навколишньому середовищі, долі чи випадку, то це свідчить про наявність у неї *зовнішнього (екстернального)* локусу контролю. На думку Дж. Роттера, котрий запропонував цей термін, інтернальність чи екстернальність локусу контролю є стійкими особливостями особистості, що сформувалися в процесі її соціалізації.

Інтернальність і екстернальність властиві тією чи іншою мірою кожній особистості, а тому про локус відповідальності конкретної людини можна говорити лише в плані переваги одного локусу над іншим. Хоч локус контролю і є стійкою властивістю особистості, та він не є заданим раз і назавжди і може коригуватися під впливом об'єктивних умов. Існування інтернальності як додаткового внутрішнього контролю особистості розкриває еволюцію відповідальності. Це означає, що особистість у своєму розвитку пройшла шлях від звичайного виконавця до активного суб'єкта.

Наслідком цього є перенесення інстанцій, перед якими суб'єкт здійснює контроль, із зовнішнього рівня на внутрішній. Суб'єкт сам визначає критерій, за яким обмежує поле своєї активності, сам здійснює контроль. Особистість виявляє готовність до самостійного досягнення результату, який вона гарантує за всіх умов. Відповідаль-

ність перетворює зовнішній обов'язок у внутрішню потребу. Це перетворення супроводжується переходом зовнішнього контролю в самоконтроль.

Обов'язки, тобто те, що підлягає безумовному виконанню, відрізняються залежно від виконуваних рольових функцій: службових, сімейних, громадських тощо. Різноманітність обов'язків так само дає змогу виявити відповідальність не тільки за щось, а й перед кимсь, за когось, тобто виявляє її суспільну сутність, розкриває соціальність і тим самим міру залученості особистості до системи суспільних відносин. Отже, розглядаючи відповідальність, слід враховувати відносини суб'єкта і об'єкта відповідальності, їхні передумови і динаміку, а також специфіку відповідальності залежно від особливостей суб'єкта – персонального або групового (колективного).

Психологічні аспекти відповідальності здавна вивчалися і в межах філософії під кутом зору “специфічної проблеми волі й існування” (за визначенням С. Л. Рубінштейна). Вивчення цієї проблеми Рубінштейн пов'язує з існуючим напрямком екзистенціалізму, що розглядає парадигму свободи людини і її відповідальності – відповідальності за всіх у цьому світі, бо людина сама створює себе і навколишню ситуацію [7]. Дослідник підкреслює потенційний аспект відповідальності, або, інакше кажучи, те, що людина відповідальна не тільки за реально сформовану ситуацію і суспільну необхідність, яку треба реалізувати, а й за те, що могла б зробити чи передбачити. Цим самим він зачіпає аспект ретроспективності відповідальності. А ще наголошує на спроможності людини передбачати результати своїх дій. У цьому випадку розв'язання питання про відповідальність “переноситься в конкретний план і зводиться до того, якою мірою, які наслідки вчинку фактично враховуються”; при цьому підкреслюється те, що оцінка вчинку “...повинна виходити не з усього того, що постало, а тільки з того, що з об'єктивно постало могло бути передбачено” [там само].

Спираючись на висновки С. Л. Рубінштейна щодо проблеми відповідальності, К. О. Абульханова-Славська запропонувала *теорію відповідальності*, у якій реалізується ідея привласнення особистістю необхідності і робиться акцент на суб'єкті цього привласнення, його добровільності [1]. Відповідальність тут постає в тому контексті, у якому суб'єкт розглядає себе як відповідальну особу і сам визначає міру своєї відповідальності. Активність виходить від суб'єкта, а не від зовнішніх інстанцій. Соціальна активність виявляється у здатності суб'єкта свідомо ставити мету, регулювати інтенсивність, діяльності, передбачати її результати. Як критерій відповідальності активність можна розглядати у вчинках у формі ініціативності, розумності, самодисципліни, принциповості, уміння співвідносити особисті і суспільні інтереси. Уже в перших своїх наукових розвідках, присвячених означеній проблемі, дослідниця звернула увагу на взаємозв'язок ініціативи

і відповідальності як двох форм активності. Вона показала, що “критерієм повноти привласнення особистістю відповідальності може слугувати узгодження необхідності з бажанням і потребами особистості, а тому і з ініціативою в здійсненні справи” [там само]. Стадії зовнішніх і внутрішніх умов переходу від ініціативи до відповідальності, впливу відповідальності на вихідні ініціативи, оптимальних форм зв’язку ініціативи і відповідальності виявили таке: коли відповідальність поєднується з ініціативою, то необхідність стає внутрішньою спонукою самого суб’єкта, тобто ініціатива і відповідальність пов’язані найбільш глибоко, коли, виявляючи ініціативу, людина мислить себе суб’єктом відповідальності.

Абульханова-Славська виокремлює два критерії відповідальності – розширення простору діяльності і впевненість у собі (яка зберігається за наявності оцінок – схвалення чи критики). Якщо ініціатива гармонійно поєднується з відповідальністю, то особистість може протиставити власну впевненість “схваленню-несхваленню” оточення. Негармонійний чи суперечливий зв’язок ініціативи і відповідальності, вважає дослідниця, призводить до нездатності протиставити свої критерії успіху оцінкам оточення. Відстоювання власних позицій залежить від упевненості в собі, значущості розбіжностей, що виникли, ступеня референтності групи, де сформувалися неприйнятні судження, становища індивіда в цій групі, бажання будь-що-будь залишатися членом цієї групи і, нарешті, від наявності або відсутності психологічної підтримки з боку групи чи окремих індивідів.

На думку Абульханової-Славської, суспільне становище і характер праці значною мірою впливають на ціннісні орієнтації, психічні процеси і самосвідомість особистості [1]. З підвищенням суспільного статусу люди зазвичай вище цінують самостійність, можливість самим приймати рішення, причому це позначається не тільки на діяльності, а й на самосвідомості особистості, її ставленні до суспільства і власних дітей. Самостійність, незалежність від зовнішнього контролю, усвідомлення цілісності розв’язуваного завдання, виконуваної справи є критерієм відповідальності. Усвідомлюючи свою відповідальність, людина не обмежує себе якимось набором умов і вимог, а відчуває потребу знайти найкращі умови, оптимальні для виконання вимог.

Відповідальність передбачає впевненість у своїх силах, їх відповідність розв’язуваному завданню (тільки безвідповідальна людина береться за виконання явно непосильної для неї справи). Стаючи активним суб’єктом діяльності, людина відповідає за свої дії саме перед самою собою. Так описує еволюцію відповідальності К. Муздибаєв. Формування внутрішньої відповідальності, на його думку, тісно пов’язане із соціальною активністю, тому що в соціальній діяльності особистість, домагаючись визначених результатів, мобілізує свої можливості. І якщо спрямованість цієї діяльності збігається з об’єктивними

вимогами соціального розвитку, то, мабуть, що вища відповідальність особистості, то активніше і дієвіше вона мобілізує свої внутрішні можливості. Власне, монографічну працю К. Муздибаєва “Психологія відповідальності” [5] можна розглядати як енциклопедичний словник з проблеми відповідальності. Аналіз існуючих концепцій і пошук шляхів теоретичного визначення відповідальності став для дослідника підставою, щоб зробити висновок про *соціальність* цього поняття.

Отже, Муздибаєв визначає відповідальність як насамперед рису, що характеризує *соціальну* типовість особистості. Він виокремлює такі істотні ознаки відповідальності: точність, пунктуальність, вірність особистості своїм обов’язкам, її готовність відповідати за наслідки своїх дій. Ці ознаки тісно пов’язані також із чесністю, справедливістю, принциповістю особистості, тобто її загальнолюдськими рисами. Ці риси можуть успішно реалізовуватися, якщо в людини розвинуті такі емоційні властивості, як здатність до співпереживання, чуйність і чутливість до чужої проблеми, лиха або радості. Крім того, істотні характеристики відповідальності пов’язані з вольовими рисами особистості – наполегливістю, ретельністю, стійкістю, сміливістю, витримкою. Соціальну відповідальність дослідник розглядає, з одного боку, як узагальнену психологічну характеристику особистості (когнітивну і соціальну активність, яка регулюється вольовими зусиллями особистості; її емоційна реакція, життєві успіхи і невдачі тощо аналізуються залежно від виразності саме цієї риси), а з другого боку – як залежну змінну.

На переконання К. Муздибаєва, відповідальність особистості тісно пов’язана з усвідомленням нею змісту свого життя. Від змісту, цінностей, які спонукають людину до діяльності, мотивації її діяльності залежать активність особистості, усвідомлене ставлення до своєї діяльності: що більш очевидним для суб’єкта є зміст його буття, то більш відповідальними стають його вчинки [там само]. Відчуженість від соціальних норм і невміння знаходити сенс свого буття послаблюють соціальну відповідальність та активність особистості, свідчать про її незрілість.

Висновок. Отже, розглядаючи особливості відповідальності особистості, ми характеризуємо в такий спосіб особливості її особистісної зрілості. Але важливо пам’ятати, що відповідальність і особистісна зрілість не є ідентичними поняттями. Адже буває, що людина відповідає за те чи інше у власному житті, але разом з тим її не можна назвати зрілою особистістю. Сама зрілість відображається передусім у прагненні до щонайвищого розвитку духовних, інтелектуальних і фізичних сил. Важливим є, на нашу думку, і рівень загальної життєдіяльності, оскільки він визначає життєвий шлях конкретної людини. Про високий рівень можемо говорити тоді, коли особистість усвідомлено бере на себе відповідальність за власне життя, його якість і наповненість.

Література

1. *Абульханова-Славская К. А.* Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 196 с.
2. *Долинська Л. В.* Особистісно-професійне зростання майбутнього вчителя методом керованого інтеріндивідуального навчання / Л. В. Долинська // Наукові записки НПУ ім. М. П. Драгоманова : ювілейний випуск : зб. наук. праць. – К., 2000. – Ч. 1. – С. 93–98.
3. *Макаренко А. С.* Некоторые выводы из педагогического опыта // Сочинения : в 7 т. / А. С. Макаренко. – М. : Наука, 1958. – Т. 5. – С. 227–250.
4. *Моляко В. О.* Творчий потенціал людини як психологічна проблема / В. О. Моляко // Психологія і суспільство. – 2007. – № 4 (30). – С. 5–10.
5. *Муздыбаев К.* Психология ответственности / К. Муздыбаев. – Ленинград : Наука, 1983. – 240 с.
6. *Пальчевський С. С.* Акмеологія / С. С. Пальчевський. – К. : Кондор, 2008. – 398 с.
7. *Рубинштейн С. Л.* Бытие и сознание. О месте психического во всеобщей взаимосвязи явлений материального мира / С. Л. Рубинштейн. – М. : Изд-во АН СССР, 1957. – 328 с.
8. *Старовойтенко Е. Б.* Психология личности в парадигме жизненных отношений / Е. Б. Старовойтенко. – М. : Академ. проект ; Трикта, 2004. – 256 с.
9. *Савчин М. В.* Психологія відповідальної поведінки / М. В. Савчин. – К. : Україна-Віта, 1996. – 130 с.
10. *Титаренко Т. М.* Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.

© Баранова С. В.

**НЕВІДКЛАДНА ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА
СУЇЦИДЕНТАМ В УМОВАХ ТЕЛЕФОННОГО
КОНСУЛЬТУВАННЯ**

О. І. Барішева, м. Луганськ

Висвітлюється означена попередніми дослідженнями автора проблематика надання невідкладної психологічної допомоги абонентам, що мають суїцидальні схильності, в умовах телефонного консультування. Узагальнюються результати психоконсультаційної діяльності автора в роботі Луганського “Телефону Довіри”. Проблема розглядається крізь призму особливостей життєвого простору особистості.

Ключові слова: життєвий простір особистості, аутоагресивні дії, суїцидальна поведінка, суїцидальні дії, суїцидальні тенденції, пресуїцид, власне суїцид, постсуїцидальна криза, “Телефон Довіри”, невідкладна психологічна допомога, телефонне психологічне консультування, абонент.

Освещается обозначенная предыдущими исследованиями автора проблематика оказания экстренной психологической помощи абонентам, имеющим суицидальные склонности, в условиях телефонного консультирования. Обобщаются результаты психоконсультационной